

Ұлытау өңірінде сыры бүгіліп, тарихы тереңде жатқан ескерткіштер көп. Олар қасиетті тау-тастарымыздың беттеріне қашалып, өткен өмір тарихы бейнеленіп салынған сан мыңдаған таңбалар. Атап айтсақ, Теректі, Байқоңыр, Тасөткел, Зыңғыртау, тағы басқа да құпияға толы тарихи орындар. Осы таңбалы тастар қазіргі кезде табиғаттың кейбір құбылыстарынан жойылып кетуге шақ тұр. Сондықтан, осы ескерткіштерімізді қорғап сақтау, халыққа кеңінен насихаттау, және дүниежүзілік ЮНЕСКО құрамына ұсыну мақсатында «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы қызметкерлері арнайы экспедиция ұйымдастырған еді. Осы шараның аясында ескі жәдігерлер тұрған жерлерін GRS спутниктік құралы арқылы анықтап, суретке түсірумен, сипаттамалар жазу жұмыстары атқарылды.

Теректі петроглифтеріне жыл сайын көптеген туристер, зиярат етушілер ағылып келіп жатады. Қазіргі таңда ол жерге абаттандыру жұмыстары жүргізіліп, ескерткішке біршама көңіл бөлініп жатыр. Біз үшін ол қуанарлық жағдай. Ал басқа петроглифтерді бірі білсе, бірі біле бермейді. Байқоңырды айтар болсақ, ондағы тасқа салынған суреттер Байқоңыр өзені бойының 25 шақырымын алып жатқан сан жетпес ғажап бейнелер.

Бұл жердің табиғаты көрген адамға көз тартарлық ерекше әсер береді. Өзеннің оң жағында биік таңбалы тастар болса, сол жағында қырлы белестер. Осы тастар мен қырларды бойлап, хош иісті шайшөп (чабрец) дәрілік өсімдігі өсуде. Ал өзенінің суы кермек болғанымен, ауылға ғажап көрініс беріп тұр. Археолог В.А.Новоженовтың «Петроглифы Сарыарки» еңбегінде жазып көрсеткендей, Байқоңыр өзені солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай ағып жатыр, жалпы ұзындығы 65 шақырым шамасында. Жаз уақыттарында суы тартылып, сайларға жиналған сулардан кішкене көлшіктер пайда болады. Өзеннің бойынан Ұлы жібек жолы керуені жүріп өт-

кен және осы жерден шөлдеп келген керуеншілер су ішіп, дем алған.

Тастарды алғаш рет 1914 жылы Н.С.Воронец Бетпақдаланың пайдалы қазба зерттеу жұмыстарына қатысып, олардың бірнеше тастарын анықтау үшін, 1916 жылдың желтоқсанында Мәскеу қаласындағы Мемлекеттік тарихи мұражайдың профессоры В.Городцовқа жібереді. Ал геолог М.Пригородовский су ағысының төменгі жағынан таңбалы тастардың топтамасын тауып, 1916 жылы күзде В.Городцовқа төрт суреті мен сипаттамаларын жібереді. Осыдан кейін Городцов 1926 жылы Қазақ тарихының бір қазынасы ретінде Орта Азияның таңбалы тастарын зерттеу мақсатында, алғаш методологиялық негіздерін және олардың жағдайларын анықтайды. Жіберілген тастардың біреуінде қос өркешті түйенің бейнесі болған, осы үй жануарлары аяқтарының бір сызықпен байланысып жатқан бейнелері бойынша, таңбаларда б.з.д.екінші-бірінші мыңжылдық көрсетілген.

1930 жылдардың аяғында академик Қ.Сәтбаев, ал 1947-1948 жылдары бұл жерде Ә.Марғұлан бастаған Қазақстан ғылым академиясының археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді.

1983-1991 жылдары мемлекеттік құжаттандыру бағдарламасы аясында белгілі қазақстандық археолог В.Новоженовтың бастауымен, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті өзен бойына кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді. В.Новоженов осы зерттеулердің кейбір жауаптарын 1989 жылы өзі жасаған. Бұл зерттеу жұмыстарының алғашқы жылдары тастағы бейнелердің біразы Лакпай-Ақжар қыстақтарының жанынан, ал соңғы жылдары Байқоңыр ауылынан және

оның маңындағы Сарысай қыстағынан табылып, зерттелінді.

Жалпы тастағы бейнелер өзеннің екі жақ жағалауында да жартастарда топтарымен жиналған. Тастағы петроглифтер жалпақ тастар бетіне салынған, су бетінен 2-4 метр, биіктікте және біреулері оңтүстік-шығысқа беттелсе, басқалары солтүстікке беттеліп орналасқан. Көптеген сурет салуға ыңғайлы жалпақ тастар пайдаланылмаған. Бұзылған, жарылған бейне суреттердің көп жерлерде көшірмелері кездеседі. В.Новоженовтың айтуынша, таңбаларды көшіру әдісі жалпақ тастардың жағдайы мен бейнелеу техникасына байланысты болған. Көп жағдайларда петроглифтерді онша тереңдеу етпей қашап, фигуралардың өте ұсақ түрлеріне дейін, кей жерлерде сызық бойымен жіңішке құралмен ойып салған. Жартастардағы қашалған бейнелерді маңайында өсіп жатқан өсімдіктер және тасқа біткен хыналар айқын көрсетіп жатыр. Сол таңбаларға жақсылап үнілсек, осы жердің көне за-

мандардағы көріністері көріне бастады. Бір жағында еліктің, адамның, садақтың бейнелері болса, екінші жағында бұғылар, аттар бейнеленген. Кей жерлерінде тіпті жүгіріп бара жатқан қасқыр, адам мінген аттар, ал артында тізілген түйелерді байқауға болады.

Ертедегі көшпенділер заманында ежелгі тайпалардың мифологиялық сюжеттері мен аңыз әңгімелерінің негізінде салынған көп пішінді композициялар, жартастарға сурет салу өнері орта ғасырларда бұрыннан қалыптасқан дәстүр десе де болады. Бұрынғы суретші шеберлердің туындыларында жанды қимыл үстіндегі жануарлар, аңшылық көріністері, батырлардың жануарлармен арпалысы өте қызықты көрінеді. Тағы да осы сюжеттерде көшпенділердің діни сенімдері мен олардың өміріндегі әдет-ғұрыптық сахналарын көруге болады. Көшпенділерге тән ширақтық пен үздіксіз қозғалыс атпен тығыз байланыста. «Ер қанаты-ат» демекші, ат - адам өмірінде ерекше орын алатын серігі,

-десек артық болмас.

Академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан шығармаларының 3,4-ші томдарында: «Көне заман суретшілерінің ашық аспан астында галереялар жасауы таңқаларлық жағдай. Қазақстанның тасқа салынған гравюралары, ата-бабамыздың бізге қалдырған ұлы мұрасы-көне заман жайында дерек беретін даусыз жәдігер»-деп жазса, тағы бір жерінде Сарыарқа петроглифтерінің ішіндегі, әсіресе Байқоңыр өзені бойындағы тік жартастардағы таңбаларға ерекше тоқталып, оған таң қалатындығын жазырмай, «Ертедегі шеберлер қос өркешті түйенің тәкаппар келбетін, тұлпарлардың сымдай сымбатын, бұғы мен киіктің әсемдігін, барыстың серіппеше атылуға әзір тұлғасын көрсете алған» - деп ғажап жазып көрсеткен.

Сонымен, бейнеленген суреттерге қарап, өткен замандарда түйемен жүрген керуеннің, әр түрлі аң түрлерін, садақты көріп, аңшылықтың болғанын және басқа да өнер туындыларын байқаймыз.

Жалпы тастардың беттері жалпақ, әрі тегіс, сондықтан ондағы қашалып жасалған бейнелер күннің көзіне шағылысып айқын көрінеді, сондай-ақ, бұл сюжеттер әртүрлілігімен және композиция құрылымымен ерекшеленіп тұрады.

В.Новоженовтың 1983-1991 жылдардағы кешенді зерттеулері Тасөткел, Зыңғыртау петроглифтеріне де жүргізілген. Амангелді ауылынан солтүстік-батысқа қарай 25 шақырым жердегі, Тамды өзені арқылы Тасөткелден оңтүстік-шығысқа қарай 300 метр, жерде орналасқан петроглифтер өзен жағалауында қара-қоңыр түсті биік жартастарда көлемі 3,7x2,1м. тік бұрышты жалпақ тастарда салынған. Кейбір бейнелер қазіргі адамдардың белгі салу салдарынан зардап шеккен. Ондағы бейнелер: андар, белгісіз фигуралар, эротикалық сахналар, жылан, түйе, ұшып бара жатқан құс, ат және т.б.

Ұлытаудан 15 шақырым жерде солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай орналасқан Зыңғыртау ескерткішінің де орташа көлемі 0,4x2м. кішірек болғанымен, бұл тау атына сай, ерекше зыңғырлаған қоңырау үнін беріп тұратын тау. Тастардың үнін ұрып көру арқылы сезуге болады. Сонымен қатар, таудың 13 тасында: қолдары ажырап тұрған адам, екі тау теке, қабан, атты адам, қасқыр, өгіз, адам, түйе, жылан, т.б. таңбалы бейнелер бар. Фигуралар дәл қашалып жасалған, бірақ табиғаттың жайсыздығынан, қар мен жаңбыр суларынан зардап шеккен бейнесуреттер қазір көмек қолын сұрап тұр.

Ғажайып тарих беттерін көзбен көріп, анықтау, зерттеу жұмысын жүргізген қорық-мұражайы қызметкерлері таңтамаша әсер алып, бұл жәдігерлерді келер ұрпаққа қалпында жеткізуге сенімдері мол. Осындай кең байтақ жеріміздің әр тасында ата-бабаларымыздың қалдырған іздері ұрпақтан-ұрпаққа тарих болып қала берері сөзсіз.

Баян ШАЙГОЗОВА,
«Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайының ғылыми қызметкері.